

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ OMONİMLİK VƏ OMONİMİK HADİSƏLƏR

Atalar sözlərində kökləri uzaq keçmişə dayanan bir mənə, xalq müdrikliliyi vardır. Bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dildə təzahür edən bütün qrammatik hadisələri özündə əks etdirir. Bu baxımdan atalar sözlərinin dilinin araşdırılması dilçiliyimiz üçün olduqca aktual və əhəmiyyətliyədir.

Atalar sözlərini xarakterizə edən əlamətlərdən biri onlarda mövzu müxtəlifliyidir. Onların ifadə etdiyi fikir həm məcazi, daha doğrusu dolayısı ilə, həm də həqiqi, yəni birbaşa verilə bilər: “Ağacı qurd içindən yeyər” nümunəsində məcazi mənə ifadə olunursa, “Yaxşı dost qardaşdan irəlidir” nümunəsində isə həqiqi mənə açıq-aydın görünür. Atalar sözlərinin leksik-semantik sistemə nəzər salanda onun zəngin lüğət tərkibinə malik olduğunun şahidi oluruq. Leksik-semantik söz qruplarına aid olan omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər atalar sözlərində də geniş işlənmə imkanına malikdir.

Omonimlər haqda dilçilər arasında müxtəlif mübahisə doğuran fikirlər mövcuddur. Buna ən çox omonimlərin tərifində rast gəlirik. “Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər bir-birilə əlaqəsi olmayan və ya mənə əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edir” (3, 20).

“Omonimlər leksik mənalı müxtəlif olan, eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən sözlərdir” (7, 91). H.Həsənov “Omonim və cinas” məqaləsində cinas qafiyə ilə omonimlərin sərhədini, uyğun olan və uyğun olmayan cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır.

Omonimlərə verilən təriflərdən başqa, onların növləri və omonimik hadisələr haqqında bir sıra mülahizələr irəli sürülmüşdür. H.Həsənov omonimləri leksik, leksik-qrammatik, qrammatik və qarışıq omonimlər kimi təsnif edir (7, 104-106). O, omonimik hadisələrə isə omografları, omofonları və omofomları qeyd edir (7, 107-112).

S.Cəfərov omonimlərin növləri içərisində leksik omonimlər, omofonlar, omograflar, omofomlar və leksik -qrammatik omonimləri qeyd edir (3, 21-26).

Bu yazıda biz çalışacağıq ki, omonimlərin müvafiq növlərinin atalar sözlərində işlənmə vəziyyətinə nəzər salaq. Leksik omonimlər fonetik tərkibcə eyni, leksik mənasına görə fərqlənən omonimlərdir. Bunlar həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.

Leksik omonimlər atalar sözlərinin dilində

1) “At” sözü leksik omonimdir. a) at- isim, minik heyvanı: Abdal at mindi, özünü bəy sandı. Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da, həmxiyyətdə olur. Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula. Atdan düşüb eşşəyə minməzlər. Atla qatır savaşı, arada eşşək öldü. b) at (maq) -feil, tullamaq, atmaq. Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə də, xaliq bilər. Ata sözünü tutmayı bixabana atarlar. Barsız ağaca daş atmazlar.

2) “Üz” sözü leksik omonimdir. a) üz- isim, sifət, bəniz. Acıq gələr üz saralar, acıq gedər üz qaralar. Üz ki var ürəyin aynasıdır. Üz görün iman görməyib. b) üz(mək)-feil, suda əl-qol ataraq hərəkət etmək. Qırx illik balığa üzmək öyrədir. Sərin sularında üzür balıqlar, Qağayılar kimi süzür balıqlar (S.Rüstəm).

3) “Min” sözü həm say, həm də feil kimi leksik omonim hesab olunur. a)min-say. Açılmamış süfrənin bir eybi var, açılmışın min. Mal gedər bir yana, iman gedər min yana. Min yeyənin olsun, bir deyənin olmasın. Min bilsən də, bir biləndən xəbər al. Min ulduz var, birə ay. b) min(mək)-feil, at belinə qalxmaq. Mindin atın sağrısına qatlaş, yanının ağrısına. Minmə qoduq, vermə cərimə. Özgə atına minən tez düşər.

4) “Qurd” sözü leksik omonimdir. a) isim, uzunsov, ayaqsız, sürünərkən yeriyən heyvan. Ağacı qurd içindən yeyər. Ağacın qurdu olmasaydı min yaşayardı. Ağacın yumşağını qurd yeyər. b)qurd-isim, canavar. Qurd quduranda elini qapar. Qurd tükün dəyişər, xasiyyətini dəyişməz. Qurddan qorxan qoyun saxlamaz. Qoyunu qurda tapşırılmazlar. Ac adamı qurd yeməz.

5) “Qazan”. a) isim, içində yemək bişirmək üçün metal qab. Adam ağzından söz, qazan altından köz. Qaynayan qazan qapaq tutmaz. Qazan daşanda çömçənin biri bir tükənə gedər. Qazan qarası gedər, üz qarası getməz. b) qazan(maq)- feil, işləməklə əldə etmək. Pulu pul qazanar, yaxşı igid palçıq basar.

6) “Mal”. a) isim, satış üçün çıxarılan əşya. Malım budu, yarısı budu, alsan da budu, almasan da. b) isim, iribuynuzlu ev heyvanı. Malı qırov öldürər, qışın adı bəhanədir. c) isim, var dövlət. Malın əziz tutan canın zəlil tutar. Malını yaxşı saxla, qonşunu oğru tutma. Malı gedənin imanı da gedər. Ağanın malı çıxar, muzdurun canı.

7) “Gün”. a) isim, günəş mənasında. Gün çıxar, aləm görər. Gün doğuşundan bəllidir. b) isim, səhərdən axşama qədər olan vaxt və ya həyat, yaşayış mənasında. Ağ gün adamı ağardır, qara gün qaraldır. Gün keçər, ömür gedər, dəli sevinər ki, bayram gəlir. Ağır günün daşı ağır olar.

8) “Din”. a) isim, üstqurum formalardan biri. Dini dinara satan molla dindən də olar, dinardan da. Oğul odur din içində din bəsləyə. İnsaf dinin yarısıdır. b) din(mək)- feil, danışmaq, söyləmək. Dinəndə pis olur, dinməyəndə dərd kəsir. Adamı dindir, sonra qiymətini ver.

9) “Daş”. a) isim, bərk cisim. Adamın dəlisi daşa güc eylər, öküzün dəlisi başa. Daş düşdüüyü yerdə bəlli olar. Daşın böyüyü dostdan gəlir. Daş daşa söykənər divar olar. b) daş(maq)-feil, daşıb tökülmək. Su başdan daşanda ya bir qarış, ya yüz qarış.

⁸² BDU-nun magistrantı

10) “Qan”. a) isim, orqanizmin damarlarında dövr edən qırmızı maye. Axacaq qan damarda durmaz. Qaşınmayan yerdən qan çıxarmazlar. Qanı qan ilə yumazlar. Qanı su ilə yuyarlar. Axdı qan, çıxdı can. b) qan(maq)- feil, başa düşmək. Dəvə nə qanır, nərdivan nədir. Qammazı qandırmaq qan udmaqdan çətindir. İt nə qanar, qayğanaq nədir. Qanacaq adam həm qanar, həm qandırar. Anlayan özü qanar, anlamayanı yüz qandır.

11) “İt”. a) isim, heyvan adı. Axmaq it aya hürər. Arpaya qatsan at yeməz, kəpəyə qatsan it. At izi it izinə qarışmaz. Atlar ölüb itlərin bayramıdır. Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula. b) it (mək)- feil, yoxa çıxmaq. Bugün balta itirən, sabah xalta itirər. Çörək itirən çörək tapmaz. Gəlin var gələr gətirər, gəlin var gedər itirər. Dəli ilə tapmaq darsa, ağıllı ilə itirmək yaxşıdır.

12) “Bit”. a) bit(mək)-feil, yetişmək, əmələ gəlmək. Ot kökü üstə bitər. Göydən yağmasa yerdə bitməz. Qalmaqallı yerdə ot bitməz. Səhrada gül bitməz, cahilə söz yetməz. b) bit (mək)-feil, tamam olmaq. Oküzün cütdü işin bitdi, oküzün taydı işin zaydı. Söz var iş bitirər, söz var baş itirər. c) bit – isim, insan və heyvan qanını sormaqla qidalanan kiçik, qanadsız cücü. Bitə acıq eləyib köynəyi yandırmazlar. Quru gön bit artırar. Malını itlər yeyər, canını bitlər.

13) “Yar”. a) Yar- isim, sevgili mənasında. Yar getdi, yeri qaldı. Yarı gör özün danış, ev yıxar ara sözü. Yarından ayrılan 7 il ağlar, yurdundan ayrılan ölüncə. Bəxti yar olanın yar sarar yarasını. b) yar (maq)- feil, bölmək. Artıq tamah baş yarar. Başını yarıb ətəyinə, qoz tökür.

Atalar sözlərinin tərkibində leksik omonimlərdən başqa omonimik hadisələrə də rast gəlmək mümkündür. Omonimik hadisələrə omoform, omoqraf, omofonlar, paronimlər aiddir. Bu məsələ ilə bağlı dilçilərin fikirləri üst-üstə düşür.

“Omoqraflar- yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, bunların omonimliyi təsadüfidir və hər leksik vahid başqa-başqa nitq hissələrinə aid olur” (3, 24).

A) Omoqraflar atalar sözlərinin dilində

1) “Qoyun” sözü yazılışı eyni, səslənməsinə görə fərqli olduğu üçün bu söz iki nitq hissəsinə aid olur: Qoyun- isim kimi heyvan adı bildirir və vurğu son hecaya düşür: Ağ qoyun, qara qoyun keçid başında bəlli olar. Qoyun quzusunun ayağını tapdamaz. Qoyunu qurda tapşırılmazlar. Digər tərəfdən isə feilin əmr şəklində ikinci şəxsin təkində işləndikdə vurğu ilk hecaya düşür.

2) “Çəkmə” sözü isim kimi ayaqqabı mənasında işlənir və vurğu son hecaya düşür. – Çarışını mən bəyənmirəm, çəkməçi mənə bəyənmir. Vay o gündən ki, çörəkçi çəkmə tikə, çəkməçi çörək yapa. Feil kimi isə çək feilinin inkarını ifadə edir və vurğu ilk hecaya düşür.- Al malın yaxşısını, çəkmə heç qayğısını. Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı. Ver qırxi, çəkmə qorxu. Çəkmə namərdin minnətin, get qürbətdə dolan gəz.

3) “Bildir” sözü zaman zərfi kimi işləndikdə vurğu ilk hecaya düşür.- Bildir yediyim bir əncir, indi gödənim incidir. Bildir ölüb boz eşşək, bu il gəlin ağlayaq. Feil kimi əmr şəklində ikinci şəxsdə olan feili ifadə edir. Bu zaman vurğu ikinci hecaya düşür. – Qarnın doymadığı yerdə aclığını bildirmə. Nəslində olan dırnağında bildirər. Sən ağacı götür, suçlu özünü bildirər.

“Omoformlar- sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir” (3, 25).

B) Omoformlar atalar sözlərinin dilində

1) “Arxa”. a) zərf. Üzü üstə gələni arxası üstə çevirməzlər. Tısağanı ya öldürün, ya da arxası üstə çevirin. b) arx+a yönlük halda olan isim. Bir arxa ki su gəlib, güman var yenə gələ. Arxa su gələyə qədər qurbağanın canı çıxar. Əlli arxin suyunu gündə bir arxa calayır. c) arxa- dayaq mənasında. Dost dostu arxa olar. El üzünə namaz qılanın arxası Allahdır. Kölgədən arxa olmaz. Üzünü xalqa çevirənin arxası möhkəmdir.

2) “Damar”. a) isim. Boş damardan qan çıxmaz. Axacaq qan damarda durmaz. Qız əti hamar, oğlan əti damar. b) dam+ar -dam(maq) feilinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş forması. Ustadına kəc baxanın gözlərinə qan damar. Dildən bal da damar, zəhər də.

3) “Bağa”. a) bağa- tısağa. Bağa qınından çıxdı, daha qınıni bəyənmedi. Bağanı ya öldür, ya dalısı üstə qoy. b) bağ+a yönlük halda olan isim. Bağa bax, barını gör. Bağa bağban lazımdır, qoyuna çoban. Bağa bağ deməyiblər, bax deyiblər. Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar.

4) “Üzüm”. a) isim, giləmeyvə. Bağa bax üzüm olsun, yeməyə üzüm olsun. Armudun sapı var üzümün çöptü. Üzümi əldə gör, sapını yerdə. b) üz+üm mənsubiyyət şəkilçili isim. Ağzım nə yeyib ki, üzüm nə utana. İçdim üzüm (giləmeyvə) suyunu, tökdüm üzüm(mənsubiyyət şəkilçili isim) suyunu.

5) “Odun”. a) isim, ağac. Dəvə adın satar, eşşək odun. Eşşəyi ya oduna istərlər, ya suya. Gül ağacından odun olmaz. Oduna gedənin baltası iri olar. b) od+un yiyəlik hal şəkilçili isim. Su ilə odun nə oyunu var. Bart ilə odun dostluğu olmaz. “Omofonlar- yalnız səslənməsinə görə omonim adlanır. Əslində bunlar da omonim deyildir (3, 24).

Omofonlar atalar sözlərinin dilində

- Qızı **özbaşına** qoysan ya halvaçıya gedər, ya nağaraçıya.
- Keçəl dərman bilsə, **öz başına** sürter.
- Ölüni **özbaşına** qoysan, şillaq atar, kəfəni yırtar.
- Özgənin müsibətinə gülmə, **öz başına** gələr.

Verilmiş nümunələrdə özbaşına və öz başına ifadələri yalnız səslənməsinə görə eynilik təşkil etdiyinə omofon hesab olunur. Və yaxud :

- Dadanıbsan dolmaya, **o da** ola olmaya.
- Allah verməz qara quluna, **o da** qalar vuruna-vuruna.

- Qonşu qonşuya baxar, canını **oda** yaxar.
- Ac adam özünü **oda** yaxar.

Paronimlər atalar sözlərinin dilində

Komponentəri eyni nitq hissələrinə aid olan, fonetik tərkib, tələffüz və yazılışca bir-birinə yaxın, eyni vurğulu, müxtəlif mənalı sözlərə paronim deyilir: kəsir-kəsir, əsl-əsil, mətn-mətin, qəlb-qəlp və s. (7, 58-59).

a) Əsil olan əsilliyin itirməz. b) Əsil al çirkin olsun, bədəsil gözəl alma. c) Əsil bilən bilmədiyin biləndir.(əsl-əsil)

a) Qəlb ki var şüşədir, sındırma, yamamaq olmaz. b) Qəlp mal yiyəsinə qayıdar. (qəlb-qəlp)

Enantiosemiyalar atalar sözlərinin dilində

Bir sözün eyni səs kompleksi ilə bir-birinə əks olan mənalı ifadə etməsi hadisəsi dilçilikdə enantiosemiya adlanır. Enantiosemiya sözün antonimlik məna ifadə etmə imkanındır: keçinmək sözü yaşamaq və ölmək mənasında, can vermək- ölüm ayağında olmaq və diriltmək, yaman- pis və yaxşı mənasında və s. (7, 59).

1) Doqquz döşəkli baba axırda quru yerdə can verər.

2) Can verəndə boz sərçəyə ver, qaranquş gəldi-gedədi.

Nəticə. Atalar sözləri folklorun çox qədim janrlarından biridir. Bu nümunələrdə xalq hikməti, xalq zəkası ümumiləşdirilir. Atalar sözləri zəngin dil materialına malikdir. Məhz buna görə də bu nümunələrin dili müxtəlif cəhətlərdən bugün də tədqiq olunmaqdadır. Atalar sözlərinin leksik tərkibinə nəzər saldıqda burada bütün leksik-semantik söz qruplarının işləndiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan dilində leksik-semantik söz qruplarına omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər aiddir. Omonimlərlə bağlı dilçilər arasında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunlara verilən tərif və onların məna növləri bu məsələ ilə bağlı problemlərdən biridir. Yəni onların məna növləri haqda dilçilər arasında fikir ayrılıqları vardır. Atalar sözlərinin dilində həm də omonimik hadisələrə də rast gəlmək olur. Omonimik hadisələrə omoqraf, omofon, omofon, paronimlər aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, 1991
2. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərbi məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1987
7. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
8. Hüseyinzadə Ə. Atalar sözü. Bakı, 1985

Açar sözlər: atalar sözləri, omonimlər, omonimik hadisələr, omofon, omoqraf, omofon, paronim, enantiosemiya

Keywords: proverbs, homonyms, homonymous events, omofon, homograph, homophone, enantiosemia

Ключевые слова: пословицы, омонимии, омонимические события, омоформа, омограф, омофон,

Atalar sözlərində omonimlik və omonimik hadisələr

Xülasə

Məqalədə atalar sözlərində omonimlər və omonimik hadisələrdən bəhs edilmişdir. İlk öncə atalar sözləri haqqında məlumat verilmişdir. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biridir. Bu ədəbiyyat nümunələri zəngin dil materialına malikdir. Atalar sözlərinin tərkibində bütün leksik-semantik söz qrupları öz əksini tapmışdır: sinonimlər, antonimlər, omonimlər. Qeyd etdiyimiz kimi, leksik-semantik söz qruplarından biri də omonimlərdir. Məqalədə omonimlər barədə dilçilərin mülahizələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin omonimlərə verilən tələblər də qeyd olunmuşdur. Məqalədə omonimlərlə yanaşı omonimik hadisələrə də yer verilmişdir. Omonimik hadisələrin təsadüfi omonim hesab olunması və onların əsl omonimlərdən fərqi izah edilmişdir. Bunlar hər biri atalar sözlərinin tərkibində işlənərək onlarda müəyyən üslubi çalar yaradır.

Homonyms and homonymous events in proverbs

Summary

The article discusses homonyms and homonymous events in proverbs. First of all, proverbs are given. Proverbs are one of the examples of oral folk literature. These examples of literature have a rich linguistic material. Proverbs contain all lexical-semantic word groups: synonyms, antonyms, homonyms. As we have mentioned, one of the lexical-semantic word groups is homonyms. The article reflects the views of linguists on homonyms. The requirements for homonyms are also noted. In addition to homonyms, the article also covers homonymous events. It is explained that homonymous events are considered random homonyms and that they differ from real homonyms. Each of them is used in proverbs and creates a certain stylistic tone in them.

Омонимы и лирические события в пословицах.

Резюме

В статье, описываются омонимы и омонимические события в пословицах. В первую очередь дается информация о пословицах. Пословицы - это один из видов устного народного творчества. Эти образцы устной литературы, богаты языковыми материалами. В пословицах представлена вся лексико-семантическая словарная группа: синонимы, антонимы и омонимы. Как уже было отмечено, одним из видов лексико-семантической группы являются омонимы. В статье, были отображены рассуждения лингвистов об омонимах. Так же были отмечены требования к омонимам. В статье, помимо омонимов, также были предоставлены омонимические события. Было дано объяснение отличия омонимических событий от настоящих омонимов и принятие их за случайных омонимов. Оба эти вида используются в пословицах, придают им определенные смысловые значения.